

TÜRK HALK KÜLTÜRÜNDE KUTSALLA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA PAZUBENT*

Pazubent (Armband) in the Context of Its Relationship With the Holy in Turkish Folk Culture

Prof. Dr. Perihan ÖLKER**
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün AYDIN***

ÖZ

Türk halk kültüründe eski ve ayrıcalıklı yere sahip olan pazubende; dirsek ile üst kol arasına bağlanan, giyim-kuşam kültüründe kişinin statüsünü de gösteren süs eşyası olmasının yanı sıra koruma, güç kuvvet verme özellikleriyle halk edebiyatı sahasında bazı türlerde tesadüf edilmektedir. Türk dünyasında kös, belək kösö; küş, bilek küşi; güç, kubat; küç, quvvât; qurçaq uynı; güəç, kuwwat; küç şekillerinde adlandırılan pazubent Anadolu ağızlarında da pazvant/pazvent şeklinde yerini almıştır. Özellikle halk anlatımlarında sıkça rastlanan ve kişiyi koruyup kutsama, güç kuvvet verme işlevlerine sahip dinsel, büyüsel, mitsel ve rituel nitelikteki arka plana sahip nesnelerden biri olan pazubentin kola takılmasının yanı sıra içinde bir dua metninin bulunması ‘söz’ün tüm bu arka planla kökensel bağ kuran önemli işlevini ortaya çıkarmaktadır. Pazubent önemli bir motif olarak divan şiirinde de kendine geniş yer bulmuştur. Evliya Çelebi ise bir süs eşyası olarak tarif etmiştir. Sözlü kültür ürünlerinde pazubentin takılma sebepleri arasında hastalıktan kurtulmak; padişah, şehzade ya da savaştının, doğacak çocuğuna onu seneler sonra tanıyabilmek için takması; bazuya kuvvet vermesi yer almaktadır. Ayrıca Anadolu’da pehlivanların güç, kuvvet vermesi için pazubent taktığı da görülmektedir. Thompson’ın motif indeksinde de pazubent (amulet) için yenilmez olmak, büyüye karşı korunmak, ölümden kurtulmak, hastalıkları iyileştirmek, kimliğini tanımak gibi fonksiyonlar sıralanmıştır. Özellikle koruyucu ve güç verici pazubentle ilgili olarak Fodor’un tespitleri neticesinde Hz. Ali’ye işaret edilmesi; büyü nüesinin kola takılarak kutsala atılması Hz. Ali’nin güç, kuvvetle özdeşleşen yanlarını birlikte düşündürmüştür. Hz. Ali Türk-İslam kültüründe savaşçı özelliğiyle yerini almıştır; cenknamelerde, destanlarda yığıtlerin duası neticesinde yardıma o yetişmektedir. Bu doğrultuda da savaşçılar kollarına içinde hem koruyucu bir zırh görevi üstlenecek hem de güç kuvvet verecek duayı taşıyan pazubendi bağlamaktadır. Bu türde güç verici ve koruyucu duaların, bilhassa fütüvvetname geleneği çerçevesinde, Çağatayca meslek risalelerinin bulunduğu mecmualarda yer aldığı görülmektedir. Fodor, Irak’taki savaşçılarda gördüğü kol muskalarını (amulet) tarif etmiş, pazubentlerde gördüğü kılıç ve aslan figürlerinin İslamiyet öncesi uygulamaların ve inançların İslamiyet sonrasına aktarımında Hz. Ali’nin sağladığı bağlantıya işaret etmiştir. Çalışmada, Konya Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi’nden temin edilmiş meslek risalesi ve koruyucu duaların yer aldığı bir nevi fütüvvetname olan mecmua içerisinde yer alan Çağatayca “Ed-du’a-yı bazubend-i hazret-i ‘Ali” başlıklı metin bahsi geçen bağlamda değerlendirilmiştir. Ayrıca benzer şekilde başka Çağatayca meslek risalelerinin yer aldığı mecmualarda da pazubent dualarının olduğu görülmüş ve çalışmada belirtilmiştir. Arapça duadan da hareketle Hz. Ali ve pazubent ile ilgili kaynaklardan ulaşılabilen bilgilere yer verilmiştir. Arapça duanın Türkçe tercümesi yapılmış, hem anlamsal/motifsel hem de dil malzemesi olarak dil-kültür birliğteği çerçevesinde bir çalışma ortaya konmuştur. Ruhaniliğin/tanrısallığın İslami dönemdeki yansımasıyla bağlantılı olarak Türkiye Selçuklu Devleti’nde pazubent bir kimlik/künye bildiricisi göreviyle de hanedan üyeleri ve üst düzey memurlar için tiraz adıyla kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hz. Ali, pazubent, Çağatayca, tılsım, tiraz.

ABSTRACT

The armband, which occupies privileged place in Turkish folk culture, is also encountered in some genres in the field of folk literature with its protective and strength-giving properties, as well as being an ornament that is worn in the area between the elbow and the upper arm in the clothing culture and shows the status

* Geliş tarihi: 31 Ocak 2024 - Kabul tarihi: 17 Şubat 2025

Ölker, Perihan; Aydın, Nilgün. “Türk Halk Kültüründe Kutsalla İlişkisi Bağlamında Pazubent” *Milli Folklor* 146 (Yaz 2025): 66-76

** Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/Türkiye, pakkus@selcuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2603-3639.

*** Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/Türkiye, naydin@selcuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4444-6461.

of the person. Used in various forms such as *kös*, *beläk kösö*; *küş*, *bilek küşi*; *güç*, *kubat*; *küş*, *quvvät*; *qurçaq uyını*; *güaç*, *kuwwat* and *küc* in the Turkic world, the armband has also taken its place in Anatolian dialects as *pazvant/pazvent*. The armband, which is one of the objects with a religious, magical, mythical and ritual background that is frequently encountered in folk narratives and serves the functions of protecting and blessing the person and giving strength, is worn on the arm. In addition, the presence of a prayer text inside it, which establishes an original bond with this entire background, reveals its important function. Pazubent, as an important motif, also made its way into the divan poetry. Evliya Çelebi described it as an ornament. Reasons for wearing armbands in oral culture include the following: people wear it to get rid of an illness; the sultan, prince or warrior wears it on his unborn child so that he can recognize him after many years; it is also supposed to add power to the biceps. Wrestlers in Anatolia wear armbands to give them strength and power. In Thompson's motif index, functions such as being invincible, protection against magic, getting rid of death, healing diseases, and recognizing one's identity are listed for the pazubent, or the amulet. According to Fodor's findings, this magical object, i.e. the armband, is worn on the arm, referring to the sacred especially regarding the protective and strengthening powers of Ali (Prophet Muhammad's nephew and son-in-law), who is identified with power and gallantry. Ali took his place in Turkish-Islamic culture with his warrior characteristics. He comes to the rescue as a result of the prayers of the brave men in battles and epics. In this regard, warriors tie armbands on their arms, which contain the prayer that will act as a protective armor and give them strength. It is seen that this type of empowering and protective prayers are included in magazines containing professional treatises in Chagatai, especially within the framework of the *futuwwatname* (rules and regulations of Turkish-Islamic guilds) tradition. Fodor described the armbands he saw on the warriors in Iraq, and he pointed out the link provided by Ali with reference to the sword and lion figures he saw on the armbands in the transfer of pre-Islamic practices and beliefs to the post-Islamic period. In the present study, a text titled "Ed-du'a-yı bāzūbend-i Hazret-i 'Alī" (Ali's Prayer for Armband) in Chagatai language obtained from Konya Koyunoğlu Museum and Library in Konya was examined in the aforementioned context. The text was included in a magazine which laid down the rules and regulations of Turkish-Islamic guilds and contained professional treatises and protective prayers. In addition, it was observed that there were armband prayers in other magazines containing professional treatises in Chagatai language and these were also cited in the study. Based on the Arabic prayer, further information about Ali and armband obtained from other sources was included. The Arabic prayer was translated into Turkish, and a study was presented within the framework of language-culture unity, both semantically/in terms of motif and as language material. In connection with the reflection of spirituality/divinity in the Islamic period, in the Seljuk State of Turkey, armband was used as an identity/imprint indicator for dynasty members and high-ranking officials, called *tiraz*.

Keywords

Ali, armband, Chagatai, talisman, *tiraz*.

1. Giriş

İnsanoğlu var olduğu andan itibaren tabiatla ilişki kurmuş, doğayı anlayıp anlamlandırmaya çalışmış, mitler oluşturmuş kendi inancı temelinde çeşitli şekillerde ve işlevlerde kutsalla ilişki kurmuştur. Türk kültüründe bu ilişkinin seyri söz, müzik ve dansın iç içe olduğu ilk ayinlerden törenlere, hastalıkların şifalandırılmasından, tinsel varlıklardan ve doğa olaylarından korunmaya, kutsalla ilişkisi olan şaman, kam, bahşı gibi kişilerin kimi zaman bazı nesneleri kullanmaları ile ritüelistik pek çok uygulamada toplumsaldan bireysele çeşitli bağlamlarda farklı işlevlerle izlenebilmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar ve bilimsel çalışmalar neticesinde eski çağlardan itibaren insanlığın tılsımlı nesneler hazırladığı; muhafaza ettiği veya taşıdığı tespit edilmiştir. Bu nesneler arasında çeşitli taşlar; bitkisel ve madeni -el, göz şekli verilmiş- nesneler; yazılı muskalar yer almaktadır. Bilhassa koruyucu olması için hazırlanan tılsımlar çeşitli figürlerle bezenmiş, bu figürlere yazılı dua da dâhil olmuştur. Bu tılsımlı nesnelerden kolun üst kısmına takılan pazubent taşınabilir nesne olarak koruyucu bir işleve sahiptir. Pazubent, Türk halk kültüründe masallarda, destanlarda, anlatılarda ve de gündelik hayatta kendisine önemli bir yer edinmiştir. Pazubentin tanınma, koruyucu olma, iyileştirme, güç verme gibi özellikleri vardır. Bu bağlamda, çalışmamızda pazubentin Türk halk kültüründeki yeri ve ona atfedilen kutsallığın kaynağı araştırılarak tüm yönleriyle değerlendirilmesi yoluna gidilecektir.

2. Türk Halk Kültürü ve Edebiyatında Pazubent

Türk halk kültüründe eski ve ayrıcalıklı bir yere sahip olan pazubent, Türkçeye Farsçadan geçerek (bâzû+bend), “belli bir amaçla kola geçirilen enli kuşak, kolçak; kol muskası” (GTS erişim: 17.11.2022) anlamında kullanılmıştır. Türk dünyasında da “kös, belök kösö; küş, bilek küşi; güç, kubat; küç, quvvât; qurçaq uyını; güəç, kuwwat; küc” adlarıyla tanınmaktadır (TDEKTS 2001: 374). Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde kelime halk ağzında “pazvant/pazvent” şeklindedir (Büngül 1939: 44; Cafe-roğlu 1942: 272; DS 1993: 4641; Gemalmaz 1995: 256; Kırkkılıç 2022: 432; Kartallıoğlu 2022: 233).

Pazubent; kaynaklarda “üç köşe meşin, bez, ipek, altın yahut sahtiyandan olup saat büyüklüğünde zarif bir kutu veya keseden yapılmış” (TDEKTS 2001, s. 374), “üç köşe gümüşten yapılan ve içerisine muska konan kabartma ve telkari sanatlarla süslenmiş kutucuklar” (Büngül 1939: 44) şekillerinde tasvir edilmektedir.

Dirsek ile üst kol arasına takılan pazubendin takılması çeşitli sebeplere bağlıdır. Bunlar “hastalıktan kurtulmak, çocuğun yaşamasına çare olmak” (Büngül 1939: 44); “halk hikayelerinde padişah veya şehzadenin doğacak çocuğuna onu seneler sonra tanıyabilmek için takması” (TDEKTS 2001: 374) “bazuya kuvvet vermek” (Pakalın 1983: 183) şeklinde görülmektedir.

Çocuğunu seneler sonra tanıma bahsiyle bağlantılı olarak Köroğlu’nun doğmamış çocuğu için pazubent bıraktığı görülmektedir:

Köroğlu Karaman köylerinden birinde bir Türkmen kızını görür, beğenir ve evlenir. Karısına: “Çocuğum oğlan olursa şu pazubendi koluna bağla, şu kılınca beline kuşat, bana gönder. Kız olursa şu para ile geleceğini sağla!” diyerek çıkar gider...Yıllar sonra anası çocuğa “Oğlum, senin baban Köroğlu’dur. Al şu pazubendi koluna bağla ve şu kılınca kuşan. Şu ata bin, git babanı bul” der. Anasıyla helalleşen Hasan atına binip gurbet illere düşer...(Ural 1972: 42-43)

Pazubendin kuvvet vermesi bahsiyle bağlantılı olarak Surûrî’ye ait beyit (Mutlu 2019: 199) Büngül’de tanıklanmıştır: “Pehlivanın fendi var kıymetli bazı-bendi var / Sanmayın kim yeryüzünde misli var manendi var” (1939: 45). Yine Erzurum’da “pazvant dadaşların kola kuvvet vermek için pazılarına bağladıkları meşinden bağ”dır (Cafe-roğlu 1942: 272). Şemseddin Sami pazubendi “süs amaçlı ya da kuvvet vermesi için kola bağlanan içinde bir muska yahut sure bulunan mahfaza” (ty: 263) olarak tanımlamaktadır.

17. yüzyılda Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*’nde bir süs eşyası olarak pazubendi anlatmaktadır:

“Bazûbend-i mufattallar ve kâmil doksan aded cevâhirli murassa’ kuşaklar çıkdı kim her biri birer Rûm harâcî değer” (Dağlı-Kahraman 2000 : 147). “Ve gerdenlerinde göğüsleri üzre birer ikişer vukıyye halhâl ve maftıllar ve bâzûbendler ve niçe gümüş âvânî tılsımâtlar ile sîne-i bî-müyları müzeyyendir” (Kahraman-Dağlı-Dankoff 2003: 313).

Divan şairi Bâkî Ali Paşa’ya sunduğu Bahâriyye’de, zambakın guncasının, bağın içinde safrân ile yazılmış koruyucu muskanın bulunduğu gümüş bâzû-bend olduğunu söylemektedir:

Zambakun guncasıdur bağa gümüş bâzû-bend

Za’ferân ile yazılmış ana hatt-ı tûmâr (Bâkî, K. 18/20)” (Kemikli 2007: 28)

Bu yolda Türk Giyim Kuşam Süslenme Sözlüğü’nden de pazubendin yalnızca sihirli bir motif olarak değil aynı zamanda süs eşyası ya da zorunlu hâllerde kullanılan bir eşya olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır:

Bâzûbend bir nusha (muska) olduğu zaman, yazılı kâğıt bir muşambaya sarılır, sonra bâzûbendin içine yerleştirilirdi. Altın, yükde hafif bahada ağır mücevherler de yine önce bir beze istif edilerek araları göz göz dikilir, sonra bâzûbendin içine konulurdu ve öylesine muhkem, girift düğümlerle bağlanırdı ki çalınmasına imkan bulunamazdı, ancak yollarda eşkiya eline düşüldüğü zaman ölüm tehdidi ile sahibinin gözü önünde gasbedilebilirdi. Kimlik olarak kullanılan bâzûbendler ise altın, gümüş, murassa, bir süs eşyası olurdu. Seyahate çıkmış bir zat, gittiği yerde bir çarşı hamamına girdiğinde soyunup da bâzûsunda böyle bir bâzûbend görüldü mü, kibarlığı, zenginliği derhal anlaşılır, hamamcılardan aşırı hürmetle hizmet görür idi (Koçu 1969: 32).

Fodor pazubendi kol muskası (=arm amulet, 1987-1988: 259) olarak tanımlamak-tadır. Pazubentler (=amuletler) Türk halk kültüründe tespit edilmiş kullanım sebepleriyle ilişkili olarak Thompson'ın motif indeksinde de *sağlığı korumak* (D1342.5.), *yenilmez olmak* (D1344.3.), *büyüye karşı korunmak* (D1385.24.), *iffeti korumak* (D1387.1.), *ölümünden kurtulmak* (D1392.1.), *hastalıkları iyileştirmek* (D1500.1.8.), *çocuk doğurmak* (D1501.6.), *kimliğini tanımak* (H96.) şekillerinde tasnif edilmiştir (Thompson 1966). “Amuletin, sahibini kötülükten; hastalıktan, felaketten, nazardan koruduğuna inanıldığı gibi onu bedensel ve ruhsal bakımdan güçlendirip yetenek ve becerisini de artırdığına inanılmaktadır” (Örnek 1988: 149).

3. Gücün Kaynağı Bağlamında Pazubent ve Hz. Ali

Dil/söz ve mitik-dini bilinç arasındaki kökensel bağa bakıldığında tüm sözel yapıların öncelikle mitik güçlerle donanmış mitik varlıklar olarak görünmelerinde ve ‘söz’ün gerçekte tüm varlıkların, unsurların, oluşların içerisinde doğduğu bir tür birincil kuvvet olmasında anlatım bulduğu görülmektedir. Ne kadar geçmişe gidilirse gidilsin mitik metinlerde mitlerin başta yaratılış işlevi olmak üzere ‘söz’ün bu üstün konumuna rastlanır (Cassirer 2018: 56). Çünkü ‘söz’ tüm kadim kültürlerde, büyük dinlerde evvela Tanrı ile bütünleştirilen bir mahiyete sahiptir. İptidai cemiyetlerden, çeşitli milletlere kadar ilk şiiirler ve şairler dinle, dâhil oldukları dini, kültürel alanın temsilcileri olarak ‘muskişinas, rahip, hekim, peygamber’, ‘rahip, büyücü, hikâyeci vb.’ sıfatlarını alan kişilerle çeşitli ayin, ritüel, tören gibi sosyal hadiselerin içinde müzikle iç içe bir görünüm arz etmiştir (Köprülü 2004a: 64-71).

Türk kültüründe bu yapıyı temsil eden ilk şairler olarak kabul gören kişiler ise “sihirbazlık, rakkaslık, musikişinaslık, hekimlik” gibi pek çok vasfı taşıyan ‘ozan’, ‘şaman’, ‘kam’, ‘baksı’lardır. Onlar çeşitli zamanlarda ve mekânlarda muhtelif durumlar için düzenlenen ayinlerde, dinsel büyüsel uygulamalarda “istiğrak hâline gelerek birtakım şiiirler okur ve onları kendi musiki aletiyle çalar; beste ile beraber olan sihirli bir mahiyeti haiz sayılan bu güfteler[i]” okurlardı (Köprülü 2004b: 71-73). Türk şiiirinin en eski şeklini teşkil eden şiiirler çıkış noktası itibarıyla dinsel büyüsel nitelikte olmaları dolayısıyla ‘söz’ün kutsalla olan ilişkisini göstermektedir. Bir başka deyişle ‘söz’ yaratılışın en yücresi olan Tanrı ile “ya onun kullandığı bir alet olarak ya da geriye kalan varlık ve varlık düzeni kadar onun da bilfiil kendisinden çıktığı birincil kaynak olarak” aynı kümede görünür (Cassirer 2018: 57). Dolayısıyla ‘söz’ün başlangıçtan itibaren olan serüvenine bakıldığında Tanrı ve Tanrısallıkla içkin konumunda ve kadim zamanlardan bu yana insanın ait olduğu toplumun bir parçası olarak dâhil olduğu kültürün oluşumunda ürettiği, anlayıp anlamlandırdığı tüm kültürel unsurlarda büyük tesirinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Başta şiiirle başlayan sürecin ayinlerle iç içeliğinden dinsel büyüsel uygulamalara kadar çok geniş yelpazede örneklendirilip temellendirilebilecek pek çok unsurdan anlatılardaki motiflere, işlevlere bakıldığında ‘söz’ün kutsalla olan ilişkisini anlamak mümkündür.

‘Söz’ün kutsalla ilişkisinin yanı sıra nesnenin koruyucu bir işlevi olduğu inancının kökenlerini de eski Türk inanç sisteminde bulmak mümkündür. Nitekim Şamanların kıyafetlerinin üzerinde de totem, ongun, töz olarak kullandıkları sembolik anlamlara sahip çeşitli nesnelerin kıyafetlerinin üzerinde de olduğu görülmektedir. “Hayvan sembolizmi, ruh atası sembolizmi, iskelet sembolizmi, saldırı ve savunma sembolizmi, ay - güneş - evren sembolizminin öne çıkan unsurlar olduğu” tespit edilen şaman kıyafetlerinde “1. Şaman elbiselerine takılan gerçek hayvan parçaları (kürk, uzuv, tüy, vb.), 2) Hayvanların belli kısımlarını sembolize eden metal unsurlar (boynuz, pençe, vb.), 3) Metalden yapılmış hayvan figürleri, 4) Elbisenin hayvan şeklinde biçimlendirilmesi, 5) Hayvan unsurları içeren nakış işlemleri ve süslemeler[i]” (Yardımcı 2017: s. 464) gibi unsur ve sembollerin her birinin derin bir inanç sisteminin izi, kutsalın nesneleşmiş izdüşümleri olduğunu söylemek mümkündür.

Türk kültüründe İslam dininin kabulü öncesi görülen şiirden müziğe, masal, efsane, destan gibi halk anlatmalarında görülen motiflerden, dinsel büyüsel nitelikteki sağıltma yöntemlerine kadar uygulama/icra ve uygulayıcı/ıcracı bakımından İslam medeniyeti dairesine girildikten sonra bu minvalde bir dönüşüm yaşandığı aşikardır. Bu bağlamda ‘pazubend’in kola takılmasının yanı sıra içinde bir dua metninin bulunması ‘söz’ün tüm bu arka planla kökensel bağ kuran önemli işlevini ortaya koymaktadır. Halk anlatmalarında sıkça rastlanan ve kişiyi koruyup kutsama, güç kuvvet verme işlevlerine sahip dinsel büyüsel nitelikteki nesnelere pazubent özelinde bakıldığında metinlerde Hz. Ali’ye işaret edilmesi, Allah’ın kelamının/sözün kola takılmasının yanı sıra kutsala atıfla Hz. Ali’nin güç, kuvvetle özdeşleşen yanlarıyla tılsım gibi takan kişi üzerinde tesiri olduğu görülmektedir. Osmanlı toplumu ve yöneticileri için hazırlanmış tılsımlı gömleklerdeki Zülfikar sembolü her türlü musibetin defedilmesinde Hz. Ali’den yardım istendiğini vurgular (Gruber, 2024: 53). Vebadan korunmak ya da kurtulmak için Hz. Ali’ye isnad edilen muskaların nasıl hazırlanacağı 18. yy.’da manzum eserlerle de anlatılmaktadır (Çakın, 2020).

Yukarıda söz edilen Hz. Ali etrafında tesir çerçevesinde pazubentle ilgili olarak dikkat çekici bilgilere ulaşılmaktadır. Fodor kol muskası olarak nitelendirdiği bazubendin, Irak/Mezopotamya sınırları içerisinde gördüğü örneklerini esas alarak, muskaların üzerlerindeki aslan ve güneş figürlerinden dolayı, İslamiyet öncesi inanç sistemleriyle ve antik Mısır Tanrılarıyla bağlantılı olduğunu düşünmüştür. Makalesinde Picatrix ve Hermes’e atıfla bazubendler üzerindeki aslan ve güneş figürlerini değerlendirmiş; bunun Arap büyü edebiyatı pratiğinde iyi bilinen ve Helenistik geleneği takip eden bir kullanımdan kaynaklandığını belirtmiştir. Öte yandan bu muskalardaki aslan ve kılıç figürünün Hz. Ali’yi sembolize ettiğini de söylemektedir. Yine Fodor, Süleyman’ın yedi mührünü Hz. Ali’nin sağ koluna bir tılsım olarak taktığını Necefli bir muska yazarından duyduğunu da anlatmaktadır (Fodor 1987-1988: 259-277). Hz. Ali’nin güneş ve aslanla simgeleştirilmesine Mélikoff da dikkati çekmiştir (2014). Fodor daha sonra yayınladığı başka bir makalesinde de yine Irak’taki bazı muska türlerinde gördüğü Hz. Ali ve Zülfikar figürünün muskayı taşıyanı kötü ruhlara karşı koruma görevi üstlendiğini belirtmektedir (Fodor 2014: 171-172).

Divan şiirinde de Hz. Ali ve Zülfikarla birlikte pazubent ilişkisi kurulmaktadır:

Müşahhar étmege gönölüm diyârin
Temaşâ kıl kolında Zü’l-fekârın
‘Âlîlik eyle gel bir kerre bârî
Benüm boynuma şal ol Zü’l-fekârı
O bir kolında bâzû-bendi el-hâk

Şu üzere gonca-i nîlüfer ancak (Keklik 2014: 128)

Pazubendin Hz. Ali ile ilişkilendirilmesinin Hz. Ali'nin kültürel olarak konumlandırıldığı yer ile ilgili olup tüm bu güç verme, koruma işlevlerinin daha etkili olacağı düşüncesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Türk ata sporu olan güreşte pehlivanların “pazubentleri hem nazar önleyen hem de güç veren fonksiyonları nedeniyle kullan[ması]” (Dervişoğlu 2012: 330), Hz. Ali'nin pehlivanların piri sayılmasıyla (Torun 1998: 134) birlikte düşünüldüğünde dikkat çekicidir.

“XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren ülkemizdeki Alevî/Bektaşî topluluklar arasında Vilâyet-nâme, Buyruk, Fütüvvetnâme ve Kumru gibi bazı yazılı kaynaklar ortaya çıkmış ve böylece kitabî bir kültür, oluşmaya başlamıştır. İşte bu süreçte ortaya çıkan eserlerden biri de, Hüsniye'dir” (Yıldız 2014: 7). Hüsniye'de Hz. Peygamber'e isnaden “Ali'nin Hendek savaşında vurduğu kılıcın bir darbesi, tüm insanların ve cinlerin itaat ve ibadetlerine eşittir” rivayetine de yer verilmiştir (Ünlüsoy 2020: 185).

İslami dönem Türk destan kahramanlarından birçoğunun nesli Hz. Ali'ye bağlanmaktadır (Çetin 2014: 196). Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmenler arasında Hz. Ali, Hz. Ali'nin azatlı kölesi Kamber/Kambar, Batır, Hasan ve Hüseyin ve Ebu Hanife hakkında çeşitli anlatımlar ve inançlar teşekkül etmiştir (Çetin 2014: 197-198).

Bugün Türkmen, Özbek, Kazak, Uygur ve Karakalpak Türkleri arasında anlatılıp dinlenen Bozoğlan destanında (Arslan Erol 2008: 13) zindana düşen iki kardeşe, Yusuf ve Ahmet Beylere, Hz. Ali yanında kırk yoldaşıyla peyda olur. Bunlara kurtulmaları için el verir (Arslan Erol: 2008: 15). Bozoğlan destanı Uygurlarda Yusuf Beg-Ahmet Beg Destanı olarak da bilinmektedir ve destanda Hz. Ali, kahramanlara zorda kaldıklarında rüya motifi ile görünerek İsm-i Azam duasını okumalarını, okudukları zaman korunacaklarını, güçleneceklerini, engelleri aşacaklarını, tılsımın bozulacağı gibi açıklamalar yaparak telkin etmektedir (Serbest 2018: 19, 47, 60, 95, 814-815).

Hz. Ali Türk dünyasında cesaretin, yiğitliğin, kahramanlığın sembolü olarak halk şiirinde; efsanelerde, destanlarda, halk hikâyelerinde yerini bulmuştur. Çağatayca pazubentname Uygurlardaki fütüvvetname geleneğiyle bağlantılı olarak yazıldığı anlaşılan bir mecmuada Hz. Ali'ye isnat edilmektedir. Hz. Ali pazubentlerle sağaltıcı, koruyucu ve güç verici olmuştur.

4. Pazubent Duası

“İslam dünyasında VIII. yüzyılda Irak ve İran'da başlayıp zamanla tasavvuf çevrelerine ve mesleki teşekküllere nüfuz eden fütüvvet kavramını konu edinen ve giderek bu teşekküllerin bir çeşit nizamnamesi hüviyetine bürünen risalelere genellikle fütüvvetnâme adı verilmektedir” (Ocak 1996: 264). Bir mecmua içinde hem meslek hem de dua risalelerinin yer alması Çağatay Türkçesi sahasında oldukça yaygındır. “Yüzyıllarca sözlü gelenek aracılığıyla aktarılan geleneksel mesleklerin ve bunların yasası olarak tanımlayabileceğimiz risalelerin sayısı tam olarak bilinmemektedir” (Öger 2019: 6) Öyle ki çiftçilik, ayakkabıcılık, aşçılık, çobanlık, çömlekçilik, bakırcılık, demircilik, dokumacılık, fırıncılık, değirmencilik, kasaplık, keçecilik, sabunculuk, saraçlık, tüccarlık vb. pek çok meslekle ilgili risalelerin yer aldığı mecmualarda koruyucu, bereket arttırıcı nitelikte dualar da yer almış; böylece Çağatay Türkçesiyle yazılmış fütüvvetnameler ortaya çıkmıştır.

Meslek, mesleğe ait iş ve hususiyetler gibi risalelerin kendisi de meslek erbabları için büyük bir kutsiyeti haizdir ve risaleler âdeta meslek erbablarının kutsal kitapları hükmindedir. Risalelerin muhtevasında belirtildiği üzere meslek risalesine sahip olmak hem farz hem vacip hem sünnet hem müstehaptır. Risalelerde geçen mesleklere ait sünnetler, vacipler, meslek erkânı arasında risale sahibi olmak da yer alır (Tek 2016: 894).

Çiftçilik, hayvancılık ve marangozlukla ilgili risalelerin yanı sıra koruyucu ve bereket arttırıcı duaların da yer aldığı 1902 tarihli taş baskı Çağatay Türkçesiyle yazılmış mecmua Abidin Özer tarafından çalışılmıştır (2014). Çiftçilik ve hayvancılık risalelerinin yanısıra yine koruyucu ve baht açıcı duaların yer aldığı 1909 yılında Taşkent'te yayımlanmış taş baskı Çağatayca mecmua da Gulvira Darmenova (2021) tarafından ortaya konmuştur. 1911/1912 yıllarında hazırlanmış çiftçilik, kasaplık, marangozluk, berberlik, dokumacılık, demircilik, ayakkabıcılık risaleleri ile birlikte koruyucu, bereket arttırıcı dua risalelerinin yer aldığı mecmua da Homaira Dashti (2017) tarafından çalışılmıştır. Yine Konya'da A. R. İzzet Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi'nde tespit edilmiş Çağatayca mecmuada da koruyucu dua risalelerinin yanı sıra bakırcılık risalesi yer almaktadır (Ölker 2021, Ölker&Ölker 2022, Ölker&Ölker 2023, Ölker 2023).

Bahsi geçen tüm mecmuaların ortak özelliklerinden biri de pazubent duası içermeleridir. Özer tarafından Kırgızistan'da tespit edilmiş mecmuada da pazubent duası mevcuttur. Bu duayı okuyanın, dinleyenin tüm günahlarını Allah affedecek ve ne ihtiyacı varsa verecektir. Arkasından Arapça dua da verilmektedir. Duada Hz. Ali'ye bir atıf görülmektedir (Özer 2014: 98).

Dashti, Aftanistan/Tahar sınırları içerisinde yaşayan Buharalı bir Özbek Türkü'nden aldığı eserde pazubent duasını da tespit etmiş ve aktarmıştır. Burada duanın Hz. Muhammed (s.a.v.)'e dayandırıldığı ve Cebrail tarafından da faziletinin aktarıldığı görülmektedir. Duanın faziletleri arasında günahların affedilmesi yer almakla birlikte pek çok diğer faziletlerinin de Allah tarafından bilindiği belirtilir (Dashti 2017: 97). Ancak dua metninde Hz. Ali'ye bir atıf bulunmamaktadır. Sonunda Arapça dua da yer almaktadır.

Darmenova, Taşkent'te basılmış olmakla birlikte, Kazakistan'dan temin ettiği mecmua içerisinde pazubent duasını tespit etmiştir. Bu duada da Hz. Ali'ye herhangi bir atıf bulunmamakla birlikte duayı okuyanın dinleyenin günahlarının affolacağı ve duanın daha pek çok faziletinin bulunduğu belirtilmektedir (Darmenova 2021: 91).

Konya İzzet Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesinde 13759 demirbaş numarasıyla kayıtlı talik yazıyla ortaya konmuş el yazması Çağatayca mecmuanın 84b-88a varakları arasında da bir pazubent duası tarafımızdan tespit edilmiştir. Dua metninin bulunduğu mecmuada yer alan Risale-i Misgerlik (bakırcılık risalesi) girişi itibarıyla Doğu Türkistan coğrafyasında yazılan tarikat-namelerle benzeşmekte; (Öger 2019: 5) İmam Cafer-i Sadık'ın nakline dayandırılarak soru-cevap tekniği ile başlamaktadır (Ölker 2021: 228). "İmam Cafer-i Sadık'ın soyu baba tarafından Hz. Ali'ye anne tarafından da Hz. Ebubekir'e ulaşmaktadır... Şii âlimler, Hz. Ali'nin Hasan ve Hüseyin'i kendisinden sonra imam tayin ettiği gibi Muhammed el-Bâkır'ın da oğlu Ca'fer'i imam olarak belirlediği görüşündedirler". (Öz 1993: 1). Dua metninin telif ya da istinsah tarihine dair bir kayıt mevcut değildir ancak bahsini ettiğimiz diğer pazubent dualarından farklı olarak burada Hz. Ali'ye bir atıf söz konusudur. Dua "Ed-du'â-yı bâzüband-i hâzret-i 'Alî / Hz. Ali'nin pazubent duası" olarak başlıklandırılmıştır. Dolayısıyla aynı mecmuada yer alan bakırcılık risalesindeki Cafer-i Sadık'a yapılan atıfla pazubent duasındaki Hz. Ali'ye yapılan atıf bu noktada birbiriyle uyusmaktadır. Esasında İmam Cafer-i Sadık'ın olduğu gibi Hz. Ali'nin de fütüvvet ilişkisi mevcuttur (Bekki&Yalçın, 2019).

Bir sözü/hadisî temellendirmek için anlatıcıların ve aktaranların sıralanması; rivayetin ilk söyleyene kadar götürülmesi literatürde isnad terimiyle karşılanır. Bir sözü ya da rivayeti ilk söyleyen Hz. Peygamber olabileceği gibi sahabelerden biri de olabilmektedir (Küçük, 2001). Elimizdeki Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinde pazubent duasının isnadı ve önemi üzerinde durulmuş arkasından Arapça dua da eklenmiştir. Her ne

kadar Arapça, Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in dili olması nedeniyle - Nevayî'nin Muhakemetü'l-Lügateyn'de de belirttiği üzere "gâyet-i şeref ve uluvv-i menziledin" (Barutçu Özönder 1996: 169) - her türlü karşılaştırmadan uzak tutulmuş ve üstün kabul edilmiş ise de dinî metinlerin Türkçe yazılması ve söylenmesi ilk anda Doğu Türklüğü sayesinde mümkün olmuştur. Yesevî'nin İslam'ı Türkçe anlatması İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasını hızlandırmış öyle ki "Medine'de Muhammed Türkistan'da Hoca Ahmed" (Kanabaev 2017: 156) ifadesi Yesevi döneminden günümüze kadar ulaşmıştır. Bu noktada pazubent dualarının ilk önce isnadının Türkçe verilmesi anlaşılabilir görünmekte, arkasından Arapça ayet ve dua sözleri de gelmektedir. Aşağıda Konya İzzet Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesinde 13759 demirbaş numarasıyla kayıtlı, aslı Çağatayca olan ancak aşağıda Türkiye Türkçesine aktararak verdiğimiz pazubent duası görülmektedir. Bahsini ettiğimiz diğer Çağatayca pazubent duaları da aşağıdaki duanın varyantlarıdır:

Hız. Ali'nin Pazubent Duası

Bir gün Peygamber (a.s.) üzüntülü bir şekilde oturmuştu. Hız. Cebail (a.s.) vahiy getirdi ve dedi ki "Ya Muhammed yüce Allah selam söyledi ve selamdan sonra bu duayı gönderdi ve dedi ki 'Ya Muhammed senin ümmetin için hediye gönderdim. Senden önceki peygamberlere göndermemiştim. Onu kendi temiz nurumdan yarattım ve kudret elimle yazdım, senin için gönderdim. Mübarek koluna bağla. Ya Muhammed her kim ki senin ümmetindir bu pazubendin bereketinden tüm ümmetine rahmet edilir. Ya Muhammed bil ve farkında ol ki benim huzurunda bu pazubentten yüce pazubent yoktur.'"

Nitekim bu pazubendin özelliği daha çoktur ancak sözü kısa tuttuk. Her kim şüpheye düşerse kâfir olur ki bundan Allah'a sığındık.

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla;

Allah yükünüzü hafifletmek ister, çünkü insan zayıf yaratılmıştır (Nisa 4/28). Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti (Enfâl 8/66). Rabbiniz sizden hafifletiyor. Allah'ın rahmeti ey gayıbları ve görünenleri bilen ey Allahım ey kapıları açan ve ey sebeplerin sebebi ey kalpleri ve gözleri evirip çeviren ve ey geceyi ve gündüzü yaratan ve ey yardım isteyenlerin imdadına koşan bize yardım et! Ey yaratıcıların... delili, ey dualara icabet eden, ey ihtiyaçları karşılayan ve ey dereceleri yükselten ey Allahım! Bizi mübarek kıl ve bizim belalarımızı kaldır. Ey Rauf emrine amadeyim, merhamet et, emrine amadeyim, şefa'at et emrine amadeyim! Ve Allah kabirdekileri diriltecektir senin rahmetinle. Ey merhametlilerin en merhametlisi!

4. Türk Tarihinde Kimlik Olarak Pazubent/Tiraz

Pazubent yalnızca koruyucu olması, güç vermesi gibi amaçlarla kullanılmamıştır. Yukarıda Köroğlu'nun çocuğunu tanımak için pazubent bıraktığından ve Thompson'ın motif indeksinde de pazubentin kimlik tanıma özelliği bulunduğundan bahsetmiştik. Dolayısıyla pazubendin bir kimlik misyonunun da bulunduğu anlaşılmakta, halk hikâyeleri ya da masallarda kullanılan bu motif gerçeklikle de örtüşmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde *tiraz* olarak adlandırılan *pazubent* mevki, ünvan ve kimlik belirtmek için kullanılmış, tirazhanelerde dokunmuştur. İlk örnekleri Orta Asya Budistlerinde görülen pazubendin/tirazın Türkistan'a yayıldığı; Roma, Bizans ve Sasani devletlerinde de var olduğu, Emeviler, Abbasiler ve Bizans aracılığıyla Selçuklu'ya da aksettiği görülmektedir. Nitekim tiraz Orta çağ İslam âleminde bir hükümdarlık alametidir. (Süslü 1989: 171-172; Merçil 2007: 139-142; Kortantamer 2009: 79-85). Pazubendin/tirazın bir ruhanilik/tanrısallık işareti olarak ortaya çıktığı, bunun İslami dönem yansıması olarak da Türkiye Selçuklu Devleti'nde hanedan üyeleri ve üst düzey bürokratik memurlar için hazırlandığı anlaşılmaktadır. Tirazların bir koldakinde Besmele diğer koldakinde ise

onu takan üst rütbeli memurun ya da hanedan üyesinin künyesi yazmaktadır. Aşağıda Brooklyn Müzesinden temin edilmiş bir pazubent/tiraz örneği görülmektedir.

Tablo 1: Türkiye Selçuklu Devleti'nin hanedan üyelerinin kemik DNA analizleri neticesinde aslına uygun silikon heykelleri yapılmış, titiz bir çalışmayla kıyafetleri de İbrahim Keleş tarafından hazırlanmıştır. Brooklyn Müzesinden temin edilen üstteki pazubent/tiraz¹ örneğinin yeniden hazırlanmış şekli, Konya Darülmülk Sergi Sarayı'nda Türkiye Selçuklu Devleti hanedan üyelerinin kolunda sergilenmektedir.

Tablo 2: Konya Darü'l-Mülk Sergi Sarayı'ndan, İbrahim Keleş tarafından hazırlanmış pazubent/tiraz.

Sonuç

Kadim zamanlardan bu yana insan, ruhsal veya fiziksel içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak, engelleri kaldırmak yahut daha iyi bir aşamaya geçmek maksadıyla dâhil olduğu inanç dairesi, sosyokültürel yapı dâhilinde kutsalla ilişki kurmuş ve pek çok uygulamaları yerine getirmiştir. Türk kültüründe çeşitli sebeplerle farklı nesneler aracılığıyla türlü uygulamaların yapıldığı görülmekte, bugünün penceresinden geçmişe bakıldığında değişip dönüşmüş formlarıyla farklı inanç sistemlerinde izlenebilen seyir ile karşılaşılmalıdır. Çeşitli amaçlarla sözün yanında belli ongunları nesneleri kullanan Şamanlardan, İslamiyet'in kabulü sonrasında değişik formlarda karşılaşılan başta sözle birleşerek koruyucu olmasının yanı sıra, tanımlayıcı, statü ve kimlik belirleyici işlevleri olan pazubendin özellikle İslam dininde güç ve kuvvet timsali olan Hz. Ali ile özdeşleştirilmesinin; kutsalın eski inanç sistemindeki işlevinin farklı bir formda sözle/dua ile bütünleşen bir nesne olarak bu inanç sisteminin devamlılığının sağlanmasında önemli bir kültür unsuru olduğu görülmektedir.

Türk halk kültüründe ve edebiyatında farklı alanlarda görülen pazubendin çok yaygın bir kullanım alanı olduğu anlaşılmaktadır. Antik dönemlerde kutsal metinlerin doğru anlamlandırılması için değer kazanmış olan dil, nesiller arasındaki kültür aktarımı için

bir vasıttır. Yesevi'den Nevâî'ye uzanan yolda ve onun devamında Çağatay Türkçe- siyle yazılmış dinî ve din dışı risaleler, ahi/fütüvvet kültürünün taşıyıcısı olmuştur. Çağatayca hazırlanmış fütüvvetnamelerdeki pazubent duaları ruhaniyeti temsil etmiştir. Böyle bir mecmuada yer bulan Hz. Ali'nin pazubent duası, İslam tarihinde Bedir, Uhud, Hendek, Hayber vb. savaşlarında gösterdiği cengaverlikle ün kazanmış olan Hz. Ali'nin savaşçı ve koruyucu gerçek tarihsel kişiliğinin izdüşümüdür. Türk destanlarında, efsanelerinde, halk hikâyelerinde ve güç temsili olarak halk şiirinde Hz. Ali izlenmektedir. Bu koruyucu ve savaşçı kişilik pazubentle kutsallaşarak nesneleşmiş, güç-kuvvet verici ve koruyucu bir tılsım olarak somutlaşmıştır.

Türk halk kültüründe önemli bir yeri olan pazubendin eski çağlardan itibaren kullanıldığı, halk hikâyelerinde ve gündelik hayatta var olduğu; önceleri ruhaniliğin/tanrısallığın sembolü iken; İslami döneme de bu sembolün sultanlara, hanedan üyelerine ve üst düzey görevlilere uzandığı, onlar tarafından ruhaniliğin yanısıra bir kimlik bildiricisi de olarak kullanıldığı görülmektedir.

NOTLAR

1. <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/93138> (Erişim: 20.01.2024)

KISALTMALAR

[DS] Derleme Sözlüğü

[GTS] Güncel Türkçe Sözlük

[TDEKTS] *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 60 – İkinci Yazar % 40

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, Toplum Hayatı*, Haz.: Kâzım Arısan – Duygu Arısan Gümay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Barutçu Özönder, F. Sema. *Ali Şir Nevâî, Muhâkemetü'l-Lügateyn – İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Bekki, Salahaddin – Enis Yalçın. “Bazı Fütüvvetnameler ve Şecerenameler Işığında Hz. Ali”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 90, 2019: 25-46.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1984.
- Büngül, Nurettin Rüştü. *Eski Eserler Ansiklopedisi C.1*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, 1939.
- Caferoğlu, Ahmet. *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar I – Kars, Erzurum, Çoruh İlbalıkları Ağızları*, Ankara: TDK Yayınları, 1942.
- Cassier, Ernst. *Dil ve Mit*. (çev. Onur Kuzgun) İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- Çakın, Mehmet Burak. “Tâûna Karşı Muska Yazımı Konulu Şiirler: Hz. Ali'nin Cünnetü'l-Esmâ'sı ve Türkçe Manzum Tercümesi”, *Turkish Studies* 15(6), 2020: 277-295.
- Çetin, İsmet. *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenâmeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Çetin, İsmet. “Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali”. *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (2014): 193-215.
- Dağlı, Yücel – Seyit Ali Kahraman. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Darmenova, Gulvira. “*Çağatayca Mecmû'a-i Resâ'il-i 'Acibe* (İnceleme-Metin-Türkiye Türkçesine Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)”, Yayınlanmamış doktora tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, 2021.
- Demir, Hiclal. “Zanbak ve Klasik Türk Şiirindeki İzleri”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 27, 2021: 127-157.
- [DS] Derleme Sözlüğü. C. XII, Ankara: TDK Yayınları, 1993.
- Dervişoğlu, Mehmet. “*Kırkpınar Güreşleri'nin Halkbilimsel Açından İncelenmesi*”. Yayınlanmamış yüksek lisans Tezi. Edime: Trakya Üniversitesi, 2012.
- Fodor, Alexander. “A Group Of Iraqi Arm Amulets (Popular Islam of Mesopotamia)”. *Quaderni di Studi Arabi* (1987-1988): 259-277.
- _____. “Irak Kaynaklı Şii Muska Türleri”. *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (2014): 167-190.
- Gemalmaz, Efrasiyap. *Erzurum İli Ağızları III (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, Ankara: TDK Yayınları, 1993.
- Gruber, Christiane. “Osmanlı Toplumunda Tılsım ile Okült, Büyü ve Temas”, *Aktüel Tarih* 9, 2024: 52-57.
- [GTS] Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr/>

- Kahraman, Seyit Ali – Yücel Dağlı– Robert Dankoff. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VIII*. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Kanabaev, Zhamalidin. “Türkistan’da İslâm Dininin Anlaşılmasında Ahmed Yesevî ve Dil”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 22, 2017: 155-160.
- Kartalhoğlu, Yavuz. *Stambol’dan İstanbul’a Osmanlı Türkçesi Telaffuz Kayıtları (1533-1921 Arası Latin Harfli Metinlerin Verilerine Göre)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Keklik, Murat. “Üsküplü İshak Çelebi, Divan (Metin-Çeviri-Açıklamalar Dizini)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi: Kırgızistan, 2014.
- Kemikli, Bilal. “Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2007): 19-36.
- Kırkkılıç, H. Ahmet. *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, Lehçetü’l-Lügat*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.
- Kortantamer, Samira. “Bir Hükümdarlık Alâmeti Olan Tirâz”, *Acta Turcica -Türk Kültüründe Terzilik-*, 2/2 (2009): 79-85.
- Köprülü, M. Fuad. “Türk Edebiyatının Menşei”. *Edebiyat Araştırmaları I*. Ankara: Akçağ Yayınları, (2014a) 65-71.
- . “Türklerde İlk Şiirler ve Şairler”. *Edebiyat Araştırmaları I*. Ankara: Akçağ Yayınları, (2014b) 71-83.
- Küçük, Raşit. “İsnad” TDV İslam Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (2001): 154-159.
- Melikoff, Irène. “Bektaşî Alevilerde Ali’nin Tanrılaştırılması”. *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali, Haz. Ahmet Yaşar Ocak*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (2014): 77-98.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Mutlu, Satiye. “Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü’ndeki Klasik Edebiyata Dair Unsurların İncelenmesi”, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2019.
- Öger, Adem. “Uygur Türklerinde Fütüvvet Kültürü, Fütüvvet-Nâmeler ve Ahilik Teşkilatına Etkileri”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 13 (2019):1-11.
- Ölker, Perihan. “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bakırcılık Risalesi – Risale-i Misgerlik”, *Prof. Dr. Orhan Yavuz Armağanı*, Konya: Palet Yayınları (2021): 227-235
- . “Türk Edebiyatında Nur-ı Muhammedî Konulu Eserler ve Çağatayca Nur-name -2”, *Selçuk Türkiyatı* 60, (2023): 227-243.
- Ölker, Gökhan – Perihan Ölker. “Çağataycadaki Zamir+Edat Bağlantısında İlgi Durum Eki +nI: Du’â-yı Habîb-nâme Örneği”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 6/4, (2022):1487-1506.
- Ölker, Perihan – Gökhan Ölker. “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Nur-name”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 75, (2023):7-32.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988.
- Öz, Mustafa. “Ca’fer es-Sadık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.7*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (1993): 1-3.
- Özer, Abidin. “Molla Muhammed Zaferbek Muhammed Oğlu “Nur-name” (İnceleme-Metin-Dizin)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi: Kırgızistan, 2014.
- [TDEKTS] “bâzübüend”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. 1, (2001): 374.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1., İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
- Süslü, Özden. *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1989.
- Tek, Recep. “Din-Meslek İlişkisi Bağlamında Geleneksel Meslek Risaleleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*, 29 Eylül-1 Ekim 2016, Kazan-Ankara, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü Yayınları (2016): 888-897.
- Thompson, Stith. *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. 6 vols. Bloomington: Indiana University Press, 1966.
- Ural, Orhan. *Üç Destan – Oğuz Kağan, Ergenekon, Köroğlu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- Ünlüsoy, Kamile. *Anadolu’da Hz. Ali Tasavvurları (XIII.-XVI. Yüzyıllar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Yardımcı, K. Gürcan. “Türk Töresinin Hazineleleri Kutsal Şaman Elbiseleri İkonografisi”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 3 (2017): 461-475.
- Yekbaş, Hakan. “Klasik Türk Şiirinde Bazı Halk İnanışları”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1 (2010): 155-184.
- Yıldız, Harun. “Hüsnîye’de Mezhebî Motifler”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2014): 5-30.